

AUGUST VON KOTZEBUE ESTOFIILINA

OTTO-HEINRICH ELIAS

Sel aastal möödus 250 aastat August Friedrich Ferdinand von Kotzebue (1761–1819), unustusse vajunud suure saksakeelse literaadi, teatri-rajaja ja -juhi, näitekirjaniku, paljude romaanide autori, prantsuse valgustusfilosoofia vahendaja, ajakirjaniku, anekdoodijutustaja, ajaloolase jne sünnist. Saksamaa Liitvabariigis ilmusid sel puhul õhuke biograafia (Schröter 2011) ja lavateoste leksikon (Birgfeld jt 2011), aga Kotzebuele pühendatud konverents korraldati ainult Tallinnas. Selleks on mitu põhjust. Saksa germanistide silmis on Kotzebue tänapäevani ebapopulaarne Goethe kritiseerimise tõttu; lisaks peetakse teda tihtilugu ajaviitekirjanikuks. Tallinnas kujutas Kotzebue endast tähtsat kohalikku suurmeest. Oma elu olulised aastad saatis ta mööda Eestimaa provintsis, asutas siin esimese päristeatri ning kirjutas suure hulga oma teoseid. Siit läksid tema olulisimad teatritükid laia ilma ning tegid autorist globaalset mõõtu kuulsuse. Kotzebue austamise parim põhjus oleks tema meenutamine estofiilina, eesti rahva ja eesti keele ühe esimese eestkõneleja ning toetajana. Siinkohal peetaksegi teda meeles just nende teenete eest.

Kui Kotzebue nn asehalduskorra algusajal 1783. aastal Tallinna jõudis, et asuda ametisse vastrajatud apellatsioonikohtu juures, ei teadnud ta arvata-vasti üldse, et selle maa põliselanikel on oma talupoeglik kultuur ja et nad räägivad oma keelt. Tema Tallinnas leitud sõprade seas tuleb eelkõige nime-tada parun Friedrich Gustav Rosenit (1740–1817; Wistinghausen 1996: 267), kes tegutses valitsusnõunikuna Tallinna asehaldusvalitsuse ning hiljem kubermanguvalitsuse juures. Ametist tingituna esindasid Rosen ja Kotzebue Tallinnas riiklikku reformipoliitikat, mille pädevusse oleks pidanud kuuluma ka eesti talupoegade õigusliku seisundi parandamine. Talupoegadele kasuli-ku tegeliku maareformini poleks toona veel jõutud. Keisrinna ning tema põhi-korrajuristide ühiskonnamudeli järgi täitsid suurmaaomanikud endiselt riik-lust kandva ülemkihi rolli, kel tuli anda riigile haldusametnikke ning sõja-väelasi; linnakodanlust toetati tublisti kaubandusliku ning tööstuslikult tootva keskklassina, lihtsustati teenekate kodanike üleminekut aadliseisus-se. Talupoegade õigusliku seisundi parandamine, nende käsitlemine riigi-kodanikena ning kaitsmine mõisnike omavoli eest oleks olnud Katariina II reformide lukukivi. Aga see kivi jäi panemata.

Sel pingerikkal ning vaidlushimulisel ajal, mil toimus Suur Prantsuse revolutsioon, kirjutas Kotzebue oma näidendeid ja tõi need Tallinna asja-armastajateteatri lavale andekate amatöörnäitlejate trupiga, mis koosnes peamiselt uute asehaldusasutuste ametnikest (Rosen 1910: 91). Friedrich von Rosenist sai selle teatri patroon, tema lähimasse tutvuskonda kuulusid mõned literaadid, kes huvitusid keelest ja kultuurist, üha enam aga ka koha-like talupoegade sotsiaalsest ja õiguslikust seisundist – ning keda hiljem nimetati estofiilideks. Asjaolu, et estofiilide hulka arvatakse ka Kotzebue,

keda saksa kirjandusloos peetakse ju konservatiiviks või koguni reaktionääriks, põhines siiamaani eelkõige tema kahel kakskeelsel laulumängul: „Isalik ootus” („Die väterliche Erwartung”) ja „Talgud” („Der Talkus”; Hasselblatt 2006: 205–206). Siiski saab neid näidendeid, kus ta avaldab põhimõttelist arvamust seisuslike erinevuste või sotsiaalsete vastuolude kohta, antud seoses vaid täiendavalt kasutada, sest Eestimaa olusid tuleb käsitada Euroopa üldisema probleemistiku erivormina. Lähemalt peab aga sellest vaatenurgast silmas pidama nii Kotzebue proosatekste ja historiograafilisi töid kui ka tema isiklikke hoiakuid.

Tallinna laulumängud

Laulumäng ehk operett „Isalik ootus” kanti Tallinnas ette aastal 1788. Näidend kujutab endast mõisnike voorusepeeglit, kirjaniku ja tema sõprade moraalset seisukohavõttu talurahvaküsimuses. Autor esineb näidendi esilehel kui „President v. Kotzebue”, viidates sellega oma autoriteedile kõrge ametnikuna. Näidendi sisu on järgmine: härra von Sonderbruck, patriarhaalse mõteteviisiga mõisnik, tahab oma härrasmehereisilt (*Kavaliersreise*) Pariisist naasvat poega proovile panna. Ta laseb pojale teatada, et isa on surnud, ning maskeerib end teenriks. Poeg saab peagi hakkama kõige sellega, mida isa on kartnud. Nii tahab ta oma võlgade kätteks maha müüa osa talupoegadest; ülejäänud talupoegade teokoormisi tahab ta tõsta – kes vastu hakkab, sellele tuleb naha peale anda. Metsa plaanib ta maha võtta, et selle asemele rajada moodne park. Ta üritab ligi tikkuda oma õe toaneitsile jne. Kui isa aga pojale paar tõsist sõna ütleb, parandab too kiiresti oma meelt ning kogu lugu lõpeb hästi.

Näidend ei propageeri esmajoones mitte valgustatud progressi ega tulevast õiguskorda, vaid hea mõisniku traditsioonilis-kristlikku sõbralikku suhet oma talupoegadega. Vastutusvõimetu mõisnik käitub nii, nagu poeg seda oma plaanides kavatseb, kuid siiski ellu viimata jätab. Vahele on pikitud skeptilisi märkusi prantsuse kultuuri ja vabamüürluse kohta, ehkki Kotzebue maailmavaade põhines prantsuse valgustusfilosoofidel ning ta ise oli mõnda aega vabamüürlane. Noorherrat manitsetakse oma talupoegi koheldes mõtlema sellele, et need saavad tulevikus vabaks: „Ta ei tohi kunagi unustada, et kord saabub hetk, mis meid kõiki võrdseks muudab! Hetk, mil rõhutatud talupoja pisar hakkab rohkem maksma kui tema aadlidiplom.” Selline lähenemine pakub nii religioosseid kui ka riigiõiguslikke tõlgendusvõimalusi. Täheenduse kahetisus teeb konservatiivsele publikule lihtsamaks sisu omaksvõtu: talupoegi nähakse riigikodanike, mitte pärisorjadena. Talupoegade esindajaid tutvustab noorharrale tema õde selle ameti järgi, mida nad mõisas peavad – kui „härra aidameest” või kui „härra kiltrit”. Härratamine selles seoses on midagi enam kui poliitiline demonstratsioon, see on provokatsioon.

Tulevast õigusreformi ennetatakse keele tasemel, sakslaste ja eestlaste kultuurilist võrdväarsust eeldatakse juba eksisteerivat. Näidend on kirjutatud kakskeelsena: eesti ja saksa keel esinevad tegelaste kõigist ühiskondlikest erinevustest hoolimata võrdõiguslikena. Noorherra õde ja tema toatüdruk Madli (Madly), kes on koos temaga kasvanud – ja on seega pigem sõbranna kui kammerneitsi –, räägivad omavahel nii eesti kui ka saksa keelt, talupo-

gadega eesti keelt.¹ Kahes stseenis, kus talupojad on omavahel ning Madli oma eestlasest peigmehe Jüriga (Jürri), vesteldakse ainult eesti keeles, saksa keelset tõlget lisatud ei ole. Noorhärri eestlasest toapoissi, kes oma isanda kombel kõneleb saksa keelt segamini prantsuse väljenditega, laidetakse selle pärast, et ta on ära unustanud oma emakeele – mittesaksa (eesti) keele. Osa aariatest ja kooripartiidest on saksa, osa eesti keeles. Vaid lõpukoor, kus talupojad laulavad isanda kiituseks, kes kunagi ei unusta, „et me samasugused inimesed oleme kui nemad!”, esitatakse kahes keeles.

Operett tuli järgmisel päeval suure menu tõttu kordamisele (Rosen 1910: 105). On äärmiselt kahetsusväärne, et säilinud ei ole noodid. Ka tänapäeva lugejale on selge, et kõigest õpetlikkusest hoolimata on tegu väga amüsantse tekstiga. Eesti uurijad peavad seda näidendit eestikeelse teatri alguseks (Valgemäe 1995: 225).

Teise näidendi („Talgud”) kohta, mille Kotzebue kirjutas kahasse oma sõbra ja kälimehe Johann Ludwig von Knorringuga (1769–1837), on seni teada vaid, et see lavastati 1816 Pärnus sealse pastori ning estofiili Johann Heinrich Rosenpläneri (1782–1846) kutsel. Tekst ja noodid on kaotsi läinud. Säilinud kavaleht seevastu kinnitab üht hilisemat etendust, mis toodi lavale „järelmänguna” Nikolai I teisel valitsemisaastal keisri nimepäeva (6. XII 1826) eelõhtul.² Öhtu peamise tükina esitati saatustragöödiad kirjutanud teisejärgulise saksa autori Ernst von Houwaldi (1778–1845) näidendit „Vürst ja kodanlane”.³ Kavalehelt võib lugeda, et „Talgud” on kirjutatud saksa ja eesti keeles ning selles võib kuulda näitleja ning muusiku August Ciliaxi (1775–1839) komponeeritud eestikeelset koori. Rollid lasevad aimata, et sisu poolest oli tegu „Isaliku ootuse” sarnase näidendiga. Kas ettekandel oli seoses keisri nimepäevaga ka mingi programmiline tähendus, jääb paraku lahtiseks.

Tallinna menutükid

Kotzebue on hiljem oma lavateoste eesmärgi kohta öelnud, et ta tahab publikut õpetada ja harida, ilma et publik sealjuures peaks pingutama. Sellest vaatenurgast tuleks ka tema tekste hinnata. Seega oli teoste puhul tegu meelelahutusega, millele anti nagu muuseas kasvatuslik tendents. Tegevuse keskmes on tihti armulugu või intriig. Vaatajaskond sai näidendeid vaadates meelt lahutada, toimuvale kaasa elada või hirmu tunda; et teda sealjuures ka poliitiliselt mõjutati, seda ei pruukinud ta endale üldse teadvustada. Säärane kalduvus ideoloogiliselt suunatud meelelahutusse pole omane kõigile Kotzebue näidenditele, kuid seda tuleb teada ning teostele hinnangu andmisel arvestada. Kotzebue kriitikud jätavad selle tihti kahe silma vahele.

¹ Kotzebue ei vandanud eesti keelt, tõlke eest kandis hoolt Friedrich Gustav Arvelius. Vennad Friedrich Gustav (1753–1806) ja Martin Heinrich Arvelius (1760–1799) kuulusid Roseni estofiilide ringi (Rosen 1910: 93).

² Tänan Henning von Wistinghausenit kavalehe koopiat eest, mille ta leidis TLÜ AR-i Baltika osakonnast.

³ Houwald oli 1820. aastail – biidermeieriaja algupoolel – Saksamaal väga edukas autor ning tema teose valimine öhtu põhinäidendiks näitab lihtsalt ühe tollase menutüki eelistamist. F. R. Kreutzwald andis 1871 ja 1875 välja Houwaldi näidendite „Tuletorn” (1821) ning „Vanne ja õnnistus” (1821) eesti tõlked (mõlema uustrükk 2003). – *Toim.*

Paljudes Tallinnas kirjutatud Kotzebue näidendites on põhiteemaks erinevate rahvaste, religioonide või seisuste vaheline vastuolu.⁴ Tema põhiteeksiks on: kõik erinevused ületatakse armastuse abil. Armastuse loomuõigus on üle kiriklikest ja ilmalikest käskudest: „Jumala esimeseks käsuks oli tema loodud olendite õnn! See käsk on sama vana kui maailmaloomine ja käib kõigi natsioonide, kõikide maailmajagude, kõikide religioonide kohta.” See tsitaat pärineb 1784. aastal sõber Friedrich von Rosenile kirjutatud ning 1787 Tallinnas lavastatud näidendist „Adelheid von Wulfingen”, milles Kotzebue vaeb oma aja probleeme keskaegse rüütli draama rüüs. Keskmes on pahade munkade intriig tubli ja kena rüütli perekonna vastu; kõrvalliin räägib ristiretkest – pigem küll röövretkest –, mille healoomuline rüütel võtab ette paganlike vendide vastu. Lugu algab sellega, kuidas kristluse nimel mõrvatakse ning tapetakse inimesi, kes sakslaste asualast ida pool rahulikult oma loodususus elavad. Seal õpib rüütel tundma vendide vanemat Mistivoid, kellelega ta peatselt sõbruneb. Lõpuks märkab ta (ja teatrikülastaja võtab selle teadmise koju kaasa), et paganad on tegelikult paremad inimesed. Võib üsna kindlalt oletada, et see efektne draama, mis on kirjutatud ja lavastatud Tallinnas, esitab maskeeritud kujul Liivimaa ajalugu ja seab küsimuse alla baltisaksa ajaloopildi, mille kohaselt maa vägivaldne hõivamine keskajal on õigustatav põliselanike ristiusustamisega. Meie uurimuse kontekstis on oluline, et Kotzebue võtab oma viimase eluetapi historiograafilistes töodes selle teema taas üles ning kasutab seda keskajal saksa ordurüütli poolt allaheidetud Baltikumi rahvaid käsitledes selgesõnaliselt. Selle küsimuse juurde tuleme veel tagasi.

Seisuslikult positsioonilt kõrgema aadlikust mehe ning kodanlase- või talupojasoost naise vahelise armastusabielu motiiv kerkib esile paljudes Kotzebue varastes näidendites. „Adelheid von Wulfingenis” saab taluneiuust rüütli proua – juba rüütli isa tahtis omal ajal ristosõjas Hommikumaal abielluda kauni paganaga. 1790 ette kantud näidendis „Armastuse laps” („Das Kind der Liebe”) võtab aadlisoost mees naiseks aastate eest temalt lapse saanud talutüdruku. Laval leiab esitamist ka vastupidine mudel: kodanikusoost kirikuõpetaja saab naiseks aadlipreili. Näidendis „Veider vend Moritz” („Bruder Moritz der Sonderling”, kirjutatud 1789) abiellub ränkrikas kaupmees ja krahv (kangelane on korraga nimelt mõlemat) vaese teenijatüdrukuga, kellel on vallaslaps. Seda sorti tegevuskäigud võivad kirjanduskriitikuile tunduda valgustuslike teoreemide eluvõõra realiseerimisena, nende ühiskonnakriitiline eesmärk on aga vaieldamatu ning ehkki lugu ei hargne üldsegi Eestimaal, kehtib lavale toodu loomulikult ka selle maa kohta. On vägagi tõenäoline, et näidend vihas Tallinna kaupmehe Johann Friedrich Jürgensi eesseisvale abiellumisele eestlasest teenijatüdrukuga (Elias 2000: 57) ja et kirjanik tahtis selle näidendi toel filosoofiliselt kaitsta oma ärisõbra Jürgensi ebatavalist käitumist.

Armastus ületab ka kultuurilised ja religioossed erisused. Siinkohal tuleks mainida Kotzebue Lõuna-Ameerikat käsitlevaid näidendeid, mille sisuks on vastuolu hispaanlastest vallutajate ning indiaanlastest põliselanike vahel. Kiindumus deserteerunud hispaanlase ja indiaani päikesepreestrinna vahel, kelle jaoks armastus on tegelikult keelatud (esmaettekanne 1789), jõuab õnneliku, mõistuspärase lõpuni. Loomuõigus võidab pärimuse. Taas on

⁴ Kõiki artiklis mainitud Kotzebue näidendeid tsiteeritakse 1840. aastal ilmunud kogutud teoste väljaande järgi ilma edasiste viideteta.

ebavõrdsete partnerite vahelise abielu sõlmimine sümboliks ühendamatute-na tunduvate vastandite lepitamisel. See, mis on võimalik mehe ja naise vahel, on võimalik ka seisuste ning rahvaste vahel. Neid näidendeid tuleb võtta sotsiaalsete utoopiatena: see, mis ajaloolises ja eksootilises miljöös tundub veenvana – esitatud publiku rõõmuks värvitoredates kostüümides püüne peal –, saab tulevikus ühiskondlikuks reaalsuseks. Kotzebue lavakangelased hoolivad vähe seisuslikest, etnilistest ja religioosetest erinevustest. Nad aga ei hukku seeläbi, nagu seda tihti tuleb ette klassikalises saksakeelses draamas (Schilleri „Salakavalus ja armastus” lõpeb kahekordse enesetapuga), vaid ületavad vastuolud ja näitavad teed paremasse tulevikku.

Arvestades seda, kuidas Kotzebue on dramaturgiliselt töödeldud sotsiaalseid põhiküsimusi, on iseäranis huvitav Tallinnas esmaettekandele tulnud näidend „Inimvaen ja kahetsus” („Menschenhaß und Reue”, kirjutatud 1788, laval 1789), mis tõlgiti arvukatesse keeltesse ning millest kujunes rahvusvaheline menutükk. Peamiseks tegevusliiniks on liigutav lugu lahus elava aadlisoost abielupaari taasühinemisest pärast seda, kui mees on andestanud naisele selle, et too endale ühe Saksa vürstiriigi õukonna ebamoraalses miljöös elades armukese oli soetanud. Lahutatud ning uute nimede all elav paar juhtub kokku tuttava perekonna mõisas, esialgu sellest teadmatusse jäädes. Teineteisest kuuldakse räägitavat ainult head ja märgatakse lõpuks, kellega on tegu, ning lepitakse ära – seda mitte ilma lahutuse üle kurvastavate laste liigutava kaasabit. See abielulugu moodustab tegevuse põhiliini. Kuid on ka kõrvalliin. Üks aadlisoost isand, samuti mõisa külaline, on armunud õilsasse abielurikkujast naisesse, kes väidetavalt juhib kodanikusoost madaam Müllerina mõisa majapidamist, ning tahab temaga abielluda. Nõnda kaalub ta lahtiütlemist seisusliku ühiskonna survest, sest esiteks „aadel lõikab seda, mida ta külvanud pole”, teiseks aga on ta kindel, et kogu see süsteem leiab kunagi niikuinii oma otsa. Selgub, et aadlikest koosnevast õukonnaringist ei tunta mõisas mingil moel puudust ja et mõisnikuproua tunneks end paremini hoopis koos „oma” talunaistega pingil istudes ja nende muresid kuulates. Kontrastsetes stseenides naeruvääristatakse koomilises võtmes lahendatud rollide kaudu teenrite praktiseeritavat pseudoseisuslikku astmestikku. Teenrid tülitsevad parema toa pärast mõisahäärberis, nii et karvad lendavad. Teenrite tasandi puänteeritus tugevdab härraste pigem möödaminnes esitatud teese, kuigi nende enesekriitiline diskussioon moodustab jällegi vaid abielukonflikti kõrvalliini. Näidendis sisalduv sotsiaalne kriitika ei ole eriti revolutsiooniline. Torkab silma, et autor on lugenud Rousseau’i; härraste ja teenijaskonna vastandamisel on ta tehnilist õppust võtnud Carlo Goldonilt. Absolutistliku riigi militaarsüsteemi vastu suunatud kriitika on formuleeritud oluliselt teravamal toonil. Sellest hoolimata jääb vaatajate mällu pilt koos oma talunaistega pingil istuvast mõisaprouast. Ilmselt ei tulnud ei Eesti- ega Saksamaal säärast idüllilises reaalses elus ette, selleks olid seisuslikud erinevused veel liialt suured. Kuid visioon, kaunis tulevikupilt oli loodud. Psühholoogia keeles rääkides: Kotzebue avaldas mõju oma publiku alateadvusele.

Orjuse mõiste poliitilise relvana

Ka kuukirjas *Für Geist und Herz*, mida Kotzebue aastatel 1786 ja 1787 Tallinnas välja andis, vaieldi talurahvaküsimuse üle. Artiklisse „Minu isamaa fraseoloogia” („Die Phraseologie meines Vaterlandes”), mis kujutab endast õigupoolest kohalike keelendite etümoloogilist kogu, on autor⁵ lisanud ka provokatsioonilisi määratlusi, nagu näiteks: „Talupoeg. Kahejalgne loom ilma sulestikuta, kannab halli kuube, sööb aganaleiba,⁶ näeb küll üsna inimese moodi välja, on aga tegelikult elajas, määratud saama palgaks kaera, mida muudki loomad söövad. Mõned narrid tahavad väita, et ka talupojad olla inimesed, ning nimetavad neid kogunisti jumalikust hingeõhust hingestatud ning Jeesuse verrega kallilt lunastatud olevusteks, kuigi nende käitumisest kohe võib näha, et nad vastuvaidlematult lojuste klassi kuuluvad.” Siin pörkame kokku positsiooniga, mis vastandub „Isaliku ootuse” kahes keeles lauldud lõpukoorile: „Meie isand [---] ei unusta kunagi, et me samamoodi inimesed oleme kui nemad!”. „Fraseoloogiast” napsatud lõigu puhul „pole tegu sääraсте vaadete vastase provokatiivse liialdusega. Just kui valitsusnõunik Friedrich von Rosen,⁷ Kotzebue varajaste Tallinna-aastate sõber ja soosija, surub 20 aastat hiljem, 1805. aastal, sõjaväe kaasabil maha Kose-Uuemõisa talurahvarahutused (ning tunnistab oma kirjalikus aruandes, et „ta mõningase inimese- ja rahvusetundmisega, mis tal vanuse ja kogemuste läbi on omandatud, [---] siinset harimatut talupoega vaid tolle inimkuju tõttu loomade hulka ei arva” (Kahk 1973: 355). Mahasurumise käigus mässi ninameestena maha lastud talupoegi keelduti kristlikul kombel matmast. Friedrich von Rosen, kelle isiklikus tutvuskonnas leidis palju estofiile, oli seega oma sümpaatiid muutnud.

Aastal 1787 kasutas Kotzebue talle ajakirjas *Für Geist und Herz* isiklikult pühendatud „Fraseoloogiast”, et selgitada oma seisukohta talurahvaküsimuses: „Mida ma mõningase kindlustundega võin vaidlustada, see on meie talupoegade kohutav kohtlemine, millele Te [Luce – *O.-H. E.*] tundute mõnel korral vihjavat. Võib olla, et siin ja seal leidub veel inimesi, kes unustavad, et nad on vormitud samast savist millest talupojadki! Aga on’s siis õige üksikute erandite tõttu rünnata tervet rügementi tublisid, lugupidamist väärivaid

⁵ „Fraseoloogia” (jaanuar 1787, lk 3–20) autor on märgitud vaid lühendiga „e”; autoriks oli Saaremaal elav teoloog, kooliõpetaja ja arst Johann Wilhelm Ludwig von Luce (1756–1842) (Hellmuth Weissi suuline arvamus 1970, Heegi (1996: 62) seisukoht on ilmselt ekslik). Mõningad täiendused on tähistatud MH-ga, mis tähendab M[artin] H[einrich] Arve-liust.

⁶ Seda väljendit selgitatakse „Fraseoloogias” samuti: „Saksteleib on valmistatud püülijahust ja ilma aganateta, erinevalt talupojaleivast, mis on valmistatud jämedast jahust ning millele enamasti on juurde lisatud aganaid, õlgi või heksleid.”

⁷ Jürgen Heegi (1996: 132–133) eksliku arvamusel oli tegu Eugène Octave von Roseniga (1759–1834), Friedrich von Roseni naabermõisniku, sõbra ja kolleegiga, kes viimase Kiikla mõisas tihti koos Kotzebuega külas viibis. Eugène esitles end oma memuaarides talupoegi hästi kohtleva patriarhi ning kultuuripessimistliku estofiilina: „Jõulised, tugevad inimesed pääsevad lõpuks välja sellest alamast klassist, kellest me kord nii vähe pidasime, kes aga nüüd mõningase hariduse ligi on jõudmas, mis võiks meie tähelepanu pälvida, ilma et me peaksime end neist paremaks pidama – ja kes hakkab meis äratama nii lugupidamist kui ka hirmu, kui me maha langenua veel vaid oma jõuetusest kinni hoiame.” Ta ühendas selle aga kaeblemisega „igavese meelehärmi üle seoses inimklassiga, kes on raskeks tööks sündinud, kuid püüab sest meelsasti pääseda” (Rosen 1877: 16, 236). Eugène oli oma isa poolt käest lastud Mäetaguse mõisa alates 1786. aastast väheste aastatega taas tulu tooma pannud viinaköögi rajamisega, mis viis ta aga ilmselt talupoegade vastu (Elias 1998: 199–200, 207).

mehi? [---] Kui Te tahate ehk aga lugejale üldiselt tunda anda, et orjus on inimkonna jaoks alandav asi, siis olen ma Teiega täiesti nõus: kui Te aga usute, et seda on võimalik niisama lihtsalt kaotada, siis eksite Te väga. On tarvis sajandeid, et sellist suurt tööd ette valmistada – ja pole ka võimatu, et see kahju sünnitada võiks” (Kotzebue 1787: 212). Kotzebue võtab ajakirja väljandjana siinkohal taktikalise positsiooni: ta nõustub põhimõtteliselt valitsevate olude kritiseerijatega, jagab aga rünnaku alla langenud mõisnikest aadlikud heasoovlikuks enamuseks ja vääralt käituvaks vähemuseks. Et ta oma vastuses talupoegade seisundit „orjuseks” nimetab – mida Luce omalt poolt ei teinud –, sunnib oletama, et taktikaline oli ka tema väide, nagu saaks talupoegade priiislaskmine alles sajandite pärast toimuda. Sest orjus, mida toona praktiseeriti Lääne-India saartel, oli nähtus, mis väärisk hukkamõistu ja tuli võimalikult kiiresti kaotada, ning selles suhtes oli avalikkuses kergemini võimalik üksmeelt saavutada.

Samas Für Geist und Herzi aastakäigus 1787 ilmus Martin Heinrich Arveliuse „Arutlus orjusest, eriti neegerorje silmas pidades, härra Raynali järele prantsuse keelest” („Abhandlung über die Sklaverey, besonders in Rücksicht der Negersklaven, nach dem Französischen des Herrn Raynal”). Ka Heinrich Johann von Jannau oli 1786. aastal oma reformimeelse kirjutise „Orjuse ajalugu ning talupoegade iseloom Liivi- ja Eestimaal” („Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Liv- und Ehstland”) pealkirjas tõmmanud samasuguse võrdusmärgi. Kotzebue töötles seda teemat alles mõni aasta hiljem draamas „Neegerorjad” („Negersklaven”, trükkis 1796), viidates taas rõhutatult kolonialismi jubedusi kirjeldavale Guillaume Thomas Raynali paljuloetud süüdistuskirjale „Mõlema India filosoofiline ja poliitiline ajalugu” („Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes”, 1771, saksa keeles 1783–1788), kuid seda nüüd moel, mis ei luba enam tema seisukohtades kahelda. Ta kirjeldab olukorda ühes Jamaika suhkrurooistanduses. Et ta tegelikult ründab Euroopas ning eriti Venemaa Läänemereprovintsidest väljakujunenud teravat olukorda, ilmneb näidetest, mis laval plantaatorite ebainimliku käitumise kohta tuuakse. Paljusid neist episoodidest – kuid kui balti mõisaomanike jõletuid tegusid – mainib ka Garlieb Merkel oma süüdistuskirjas „Lätlased, eriti Liivimaal filosoofilise aastasaja lõpul” („Die Letten, vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts”, 1796; vt Elias 2007: 217; 2011: 277).⁸ Samuti langevad Merkeli poolt formuleeritute kokku mõned näidendid ette kantavad argumendid. Kotzebue ei kirjutanud ühtegi näidendit, kus ta oleks avalikult rünnanud pärisorjust Eestimaal, küll aga pani ta selle süsteemi kritiseerijate ning kaitsjate käibivad argumendid oma näitlejate suhu.

Orjapidaja John räägib „oma” neegrите kohta, et nad on „kuritegelike kalduvustega, pahatahtlikud ja rumalad. Nad tunnetavad ise meie vaimu üleolekut ning sellest tulenevalt meie ülemvõimu õigustatust.” Seepeale vastab ta abolitsionistist vend William: „Nad on rumalad, sest iga orjus põrmustab hinge, nad on pahatahtlikud, kuid teie suhtes ebapiisavalt. Nad valetavad, sest ühelegi türannile ei tule tõde välja ütelda. Nad tunnetavad meie vaimu üleolekut, sest me neid igaveses teadmatuses hoiame, tunnetavad meie võimu

⁸ Nii Kotzebue näidend kui ka Merkeli poleemiline kirjutis ilmusid 1796. aastal Leipzigs. Et Kotzebue ja Merkel tol aastal veel omavahel tuttavad polnud, tuleb oletada, et mõlemad autorid kasutasid infot, mis oli liikvel pärisorjuse vastaste seas.

õiglust, sest me nende nõrkust kuritarvitame. Oo, te olete teinud kõik, et neid õnnetuid alandada, ja nüüd te veel kurdate, et nad on rumalad ja pahatahtlikud.” Kүүnikust John asub nüüd oma venna „targutuste” vastu argumendiga, et neegrid ei oleks ilma orjusest kristlasteks saanud: „Nad vahetavad vabaduse oma hingeõnnistuse vastu!”, mispeale William vastab: „Oo, Looja! Oleksid Sa ette näinud, et Sinu leebete õpetuste abil kord sääraseid õudusi õigustama hakatakse! Kui usk pühitseb kuriteo, siis tuleb sellest igaveseks loobuda! Kõnelge valjult, te kiriku teenrid! Vaielge valjul häälel vastu! Ägedus oleks siin tarkus ning vaikimine kuritegu.” Alles nüüd toob plantaator oma intellektuaalist venna vastu mängu materiaalse kasu argumendi: „See kõik on tühi ilukõne, mis kaasa toodud kõrgetest koolidest. Kohvipõõsas sellest ei kasva ning suhkruroog sellest ei valmi. Sulle kuulub kenake varandus, selleni jõudis meie isa tänu neegerorjade tööle, ning sa ju tunned sellest varandusest mõnu, kas pole?” William tajub selle etteheite õigustatust: „Häda mulle, tal on õigus! Iga šilling mu taskus põletab. Iga mu suutäis on mürgitatud kannatava inimkonna pisaraist!”

Siin lõi Kotzebue klassikalise draama. Konflikt seisneb selles, et orjapidaja John tahab sundida ilusat aafriklannat endale anduma, sellal kui too on truu oma abikaasale, kes on talle vabatahtlikult orjusesse järgnenud. Näidend lõpeb – nagu Schilleril – armastajapaari vabasurmaga.⁹ Teksti keeleline jõulisus ning argumentatiivne veenvus räägivad enda eest. Garlieb Merkeli kaitsekõne talupoegade vabastamisele on kirjandusliku kvaliteedi poolest samal tasemel. Seda loetakse ja hinnatakse veel tänapäevalgi, selle poliitilist mõju tunnustatakse. Kotzebue draama on aga unustusse vajunud.

Kotzebue mõisaomanikuna

Kirjanik August von Kotzebue ei omandanud justiitsametnikuna Tallinnas mitte ainult päritavat vene teenistusaadli tiitlit, vaid sõlmis abielu ka kolme Eestimaalt pärit aadlidaamiga. Peale selle kuulus talle alates 1792. aastast mitu mõisat.¹⁰ Seega oli ta ka ise orjapidaja. Et kõigis tema tekstides esineb austust vääriva, inimsõbraliku mõisaomaniku kuju, sai ta iseendaga vastuollu minemata ühiskonnas ise selles rollis olla. See vastas aadlisse kuuluva estofiili positsioonile: „oma” talupoegi koheldi antud õiguslikes raamidest heasoovlikult, pooldati reformi, ei viidud seda aga oma valdustes ennetavalt sisse. Aastail, mil ta Saksamaal teatrimehe, ajakirjaniku või diplomaadina ametis ei olnud või parasjagu Prantsusmaal, Itaalias või Venemaal ei reisinud, elas ta ikka ja alati pikemalt oma mõisates. Tänu ametnikupalgale, mitmete Euroopa õukondade reeglipärastele toetusrahadele ja laekumistele kirjanduslikust loomingust oli Kotzebue sissetulek piisav, et toita oma arvukate lastega õnnistatud perekonda, ning ta ei olnud sunnitud hankima sissetulekut oma mõisatest.

⁹ Kotzebue kirjutas sellele näidendile ka alternatiivse õnneliku lõpu: inimsõber William ostab paari vabaks. Teatridirektoritele anti vabadus valida, kumba lõppu nad etendada tahtsid. Seda võib vaadelda tõendina kirjaniku kompromissivalmiduse kohta. Näidendi dramaturgilist mõjuvust lepituslik lõpp igatahes ei kahjusta (Elias 2011: 277).

¹⁰ Kotzebuele kuulus 1792–1793 Tallinna-lähedase Koppelmaa mõisa pandiõigus, 1793–1820 Jõhvi mõisa juurde kuuluv Friedenthal, Tallinna-lähedase Vardi mõisa pandiõigus 1807–1813 ja alates 1810. aastast Viljandi lähedal asuva Vooru kroonumõisa kasutusõigus (Wistinghausen 1996: 289; Schröter 2011: 56).

Kotzebue proovis oma talupoegade elu võimalikult paremaks muuta. Ta huvitus põllumajandusest ja uutest maaharimismeetoditest. Ka maal olles töötas ta reeglipäraselt kirjutuslaua taga, elas aadlikust mõisniku elu, käis jahil, suhtles igapäevaselt valitsejaga, hoidis silma peal jooksvatel töödel ning tellis Soomest põllutööriistu. Aastal 1808 mainib ta Albrecht Thaeri¹¹ ning muu erialakirjanduse lugemist, samuti oma tegevust põllumajandusseltsi sekretärina, mille eesmärgiks oli Eestimaal sisse viia kartulikasvatust. Aastal 1810 kirjutab ta: „Ma harin põldu suure agarusega ning teen oma talupoegadele head, niipalju kui mu võimuses on. Jumal tänatud, et kõik kannab vilja. [---] Mu talupoegade jõukus kasvab iga aastaga. Eeskujuga, seemne annetamise ning kopsakate preemiatega abil on mul õnnestunud nende seas laialdaselt sisse viia kartulikasvatust. Kõike uut vihkavad nad kirjeldamata kombel ning ei tahtnud kaua sellega tegemist teha, nüüd aga on siin Vardis – kus iga aasta isegi mitte 10 tündrit¹² kartulit ei kasvatatud – seda 621 tündrit saadud, ning sel aastal võib-olla see arv kahekordistub. Te peaksite teadma meie pea iga aastal korduvat näljahäda, et täienisti mõista selle heateo väärtust.” Kotzebue jutustab edasi, et ka naabruskonna talupojad ja mõisnikud olevat seemnekartulit palunud. Ta ise vabastavat oma talupoegi koormistest ning kinkivat neile kariloomi. Ta mõtleb meelsasti sellele, „et see õnnetu rahvas saab mind pärast mu surma veel õnnistama, ning ma tunnistan hea meellega, et ma oma kartulite üle uhkem olen kui kõige selle üle, mis ma eales kirjutanud, „Preisimaa ajalugu” kaasa arvatud (Briefwechsel 1987: 153–213).

Mõned Kotzebue biograafidest pole tahtnud uskuda kirjaniku põllumajanduslikke kalduvusi ega huvi oma talupoegade olukorra vastu (Kaeding 1985: 128; Schröter 2011: 91). Üks parematest Kotzebue-spetsialistidest kinnitab küll ta suurt angažeeritust, kuid mitte tema edusamme. Pideva kartulikasvatuse sisseviimine olevat Kotzebuel sama vähesel määral õnnestunud kui samalaadsed katsed ristikukasvatuse, reaskülvi- ja Thaeri muldamismasinaga (Hueck 1841: 124). Kui peaks leiduma sellekohaseid allikaid Vardi mõisa kohta, tuleks need võimalikult pea läbi töötada.

Eestlane revolutsioonilises Pariisis

Kotzebue suhetest ühe ta eestlasest teenriga kuuleme esmakordselt seoses 1790. aastal toimunud reisiga Saksamaale ja Prantsusmaale. See teener¹³ saatis teda tol reisil esmalt Weimarisse (kus Kotzebue esimene naine suri), siis spontaansel Pariisi-külastusel revolutsiooni algaasis. Oma reisipäevikus (Kotzebue 1791) kiidab kirjanik noormeest – kelle nime me teada ei saa – selle eest, et tollel õnnestus kolme ja poole tunniga Weimarist Jenasse ratsutada, seal ühele arstile teade anda ning jälle tagasi pöörduda. Edasisel sõidul Pariisi lähenevad isand ja teener teineteisele niivõrd, kuivõrd sotsiaalne distantss seda võimaldab. Nad istuvad postitöllas teineteise vastas ning söövad võrastemajas sama laua ääres. „Lasin tal selle reisi ajal tihti endaga sama laua ääres süta ja leidsin, et sedasorti usalduslikkus – või armulikkus,

¹¹ Albrecht Daniel Thaeer (1752–1826), põllumajandusteaduste rajaja.

¹² Üks tallinna tünder võrdus 119 liitriga.

¹³ Tol ajal ei kuulunud Kotzebuele veel ühtegi mõisat. Milline oli mainitud noormehe õiguslik seisund – kas ta oli vaba või veel pärisorine eestlane –, see ei selgu.

kui te seda nii soovite nimetada – küll teenijate armastust oma härra suhtes suurendab, neile teatud eneseväärtustunde annab, kuid seetõttu mingil moel ei nõrgesta nõutavat aukartust, kui vaid asju sel moel ajada.” Kotzebue teatab oma lugejatele taas möödaminnes, et ta oma alamaid inimlikult kohtleb ning seetõttu nende suurema lojaalsusega võib arvestada. See on psühholoogiliselt informatiivne äratundmine – keset revolutsioonilist Prantsusmaad, kus parasjagu on kõik sotsiaalsed erinevused põhimõtteliselt küsimuse alla seatud.

Pariisis oli teenril, kes sõnagi prantsuse keelt ei rääkinud, vähe teha. Kui ta oli olnud pärisori, siis sai temast vaba mees, sest Prantsusmaa pinnal olid seadusega kaotatud kõik pärisorjuse vormid. Praktikas polnud tal selle vabadusega aga midagi peale hakata, ning on küsitav, kas ta oma õigusliku seisundi üldse teatavaks võttis. Tema härra, kes pea igal õhtul mõnes paljudest teatritest käis, võttis ta ühe korra kaasa ooperisse ja teise korra suurejoonelist balletti vaatama. Noor mees pidas proovile eeskujulikult vastu. Ta jälgis toimuvat ja see jättis talle sügava mulje, seega mõistis ta etenduse kohta järeldusi teha ka sellest keeleliselt aru saamata. Teatrispetsialist Kotzebue tegi sellest kindlasti omakorda järeldusi. Kuigi seda reisipäevikus kirjas pole, pöördus teener ilmselt koos oma härraga taas kodumaale tagasi.

Selle reisi marsruuti kasutas kirjanik algmaterjalina oma amüsanse romaani „Pikk-Hans” („Der lange Hans”, 1793) jaoks, kus ta parodeerib maailmakirjanduse üht kuulsaimat teost, nimelt Voltaire'i „Candide'i”, millega see suur prantslane 1759. aastal piiritles oma maailmanägemise saksa filosoofia suhtes. Teose alguses otsib teener Pikk-Hans uut isandat. Miljööd, kust ta pärineb, kirjeldatakse järgmiselt: „Balti mere rannal asub väike maa, mida põhiliselt asustavad kolleegiumiassessorid. Poisipõnnid sünnivad seal kaardiväeseersantidena, nad kasvavad ning arenevad, saavad sama tublideks meesteks kui nende isad, võtavad endale oma emade moodi naised, külvavad ja lõikavad, kuni nad uneldes teise, paremasse maailma jõuavad, kus rukis tuhandekordselt pead kannab ning ukraina härgi lavendliga nuumatakse. Tüdrukud on pisikesed, kenad, head ja edevad olevused, kasvavad rõõmsalt ning lopsakalt kui metsik spargel, armuvad takkajärgi oma meestesse ning elavad rõõmsal meelel, teadmata kuidas, ning surevad rahu, teadmata miks” (Kotzebue 1793: 235–236). Edasi saadetakse üks üheksateistkümneaastane junkur – kelle nime ei mainita – silmaringi arendamiseks reisile, tema koduõpetaja vallandatakse ning Pikk-Hans määratakse sellel reisil tema saatjaks. Hansu päritolu kirjeldatakse järgmiselt: „Ta oli pärit nukratega jäänustest, mis olid säilinud ühest kord vabast rahvast, kes tšuidide nime all Läänemere randu asustas ning 600 aasta eest Mõõgavendade poolt ikestati. Ehk oli ta koguni üks nende vürstide järeltulijaist, nüüd igatahes oli ta aga ori ning varaseimast lapsepõlvest peale oma noorele armulisele härrale mängukaaslasteks antud. See tähendab: ta pidi andma oma selja toeks, kui junkur puu otsa ronida tahtis; ta pidi olema märklauaks, kui junkur lumepalle loopis, ning kannatama hoopes, kui junkur tassi lõhkus. Nii kasvasid nad üheskoos üles. Mänguseltsilisest muutus Pikk-Hans kammerteenriks, kes junkrule laua juures taldrikuid ulatas” (Kotzebue 1793: 239 jj).

Ja nüüd läheb reis lahti. Junkur huvitub teel olles peaaesjalikult heast söögist. Königsbergis külastab ta Kanti ja Wielandi, kuid ta ei mõista nende suurte meestega vestelda. Hans ei kannu mitte ainult oma uut livreed, vaid ka

juukseid „kahes ilusas lokis, lumivalgeks puuderdatuna ning jäigas patsis, mis ninatargalt vasakule ja paremale vastu õlgu löi” (Kotzebue 1793: 247). Strassburgis on uus ajastu juba loitma lõonud. Hans läheb kakluses appi ühele eestlasest parukategijale, kelles ta kaasmaalase tänu söimusunale „kurat” ära tunneb, ning kuuleb temalt selle uue ajastu põhimõtet: „Vabadus! Vabadus, vennike! Me ujume siin kesk vabadust nagu pardid lombis.” Parukategija soovitab tal inimõigusi lugeda, kuid Hans ei oska lugeda. Ta vastab küll, et härra laseb ta pärast Eestimaale tagasi jõudmist vabaks, kuid uus sõber veenab teda sellega mitte nii kaua ootama. Hans paneb oma härra tagant pihta sinise fraki ning läheb oma teed.

Hans otsustab rännata Pariisi, kuid et ta peale *liberté* ühtki sõna prantsuse keelt ei oska, näeb ta palju vett ja vilet. Ta mõtleb: „Kui ma veel ori olin, oli mul külluses süüa ja juua ja soe voodi ning terved jalad ning värske süda. Siin maal tähendab vaba olla nälgimist ja janu talumist. Kuid kannatust! Pariisis on vabadus ehitanud pirukatest templi, tänavad on sillutatud raba-kanadega ning keset linna voolab lai šampanjajõgi.” Châlons'is vahetab ta ühe soldatiga oma sinise fraki mundrikuue ning mõnede kullatükkide vastu, kuid et tegu on kuningale truude kaardiväelaste mundriga, vahistatakse Hans kiiresti ning viiakse Pariisi. Kui siis tema juurest leitakse veel üks kahtlane kiri, tahab Pariisi põobel ta kohemaid oksa tõmmata. „„Liberté!” soigus Hans nuttes. „Jaa, jaa, *liberté!*” vastati talle naerdes, „sa sured vabaduse eest.”” Juhuslikult mööda jalutav Pariisi linnakomandant, Liivimaalt pärit härra von Vietinghoff,¹⁴ kes tema eestikeelseid vandesõnu mõistab, päästab ta seejärel laternaposti otsa poomisest. Vabaduse maas pettununa asub Hans tagasiteele. Et ta sarnaneb Prantsuse kuningaga, arreteeritakse ta St. Ménehould's uuesti ning tahetakse taas Pariisi viia.¹⁵ Pärast seda, kui eksitus on selgunud, õnnestub tal viimaks lahkuda maalt, kus teda vastutahtsi kuningaks taheti teha.

„Suur lõhe näib lahutavat trooni kerjusehütist, kuid tihti on see vaid üksainus samm, samasugune, mis lahutab trooni hauast. Seal siis seisab me kangeline piiril, veriste päkkade, väsinud jalgade ja tühjade taskutega, kuid iseendana! Kuningas Hans ei oleks vahetanud kohta kuningas Louis'ga. Tihti pikutas ta täissöönud sõnnina aasal ning mäletses oma vabadust. Kui ta rändas, tundus tema läheduses viibivat kaitseingel, päeval nägi ta teda igas pääsukeses, öösel igas nahkhires” (Kotzebue 1793: 269–270). Frankfurdi lähedal kohtab Hans oma junkru reisitõlda ning tolle uut teenrit ja ennäe – selleks on Strassburgi parukategija. Nüüd ei saa Hans enam peitu pugeda. Õnnelikul kombel kohtab ta ka taas meest, kellele ta müüs oma sinise fraki ja päästis sel moel ta elu. See tänulik emigrant hangib talle asekeldrimeistri koha Fulda vürstabi juures. „Nüüd õppis ta vaikuses ja rahu vabaduse põhimõtteid ning muutus üha usinamaks oma ameti väärikas pidamises, see tähendab: iga päevaga õppis ta erinevaid veine ning aastakäike paremini eristama” (Kotzebue 1793: 280). Kuid joomine pole ju ometi ka õige sisu enda eest vastutavale elule.

Hans rändab nüüd läbi Tüüringi vürstiriikide ning magab maha võima-

¹⁴ Sellenimelist Pariisi linnakomandanti pole kunagi olnud.

¹⁵ Vihje 22. juunil 1792 St. Ménehould's aset leidnud sündmustele, kus postmeister tundis ära salaja põgeneva Louis XVI, mis viis kuninga ja ta perekonna kinnivõtmiseni ning nende põgenemiskatse ebaõnnestumiseni.

luse Gothas inglasena ning Weimaris võõramaalasest geeniusena edu saavutada. Ühe magistri juures õpib ta retsensioonide kirjutamist, kuid sapp, mida ta selles ametis pritsima peab, ei maitse talle. Böömimaa piiril satub ta Hurrlebuschi mõisa, mis kuulub vanaldasele preili Adelaide von Huschisseweckile, kes austab prantslasi, kuid ei mõista prantsuse keelt. Hans esineb prantsuse markiina ning räägib oma eesti emakeelt prantsuse keele pähe, abiellub kõõrdsilmse preiliga, saab ruttu poja isaks ning on nüüd Hurrlebuschi pärus-, lääni- ja kohtuhärra. Kuid ka värske aadlikuna tunneb ta vajadust tegutseda vabadusapostlina. See tähendab: ta keeldub makse maksmast. Ühele vihmast läbiligunenud pehmeservalist kübarat, püstoleid ning vööl suurt jahinuga kandvale võõrale, kes hilisel tunnil mõisas varju otsib, selgitab ta oma põhimõtteid: „Me kõik sünnime võrdsetena!” hüüdis ta, tinakruus käes, „meil kõigil on võrdsed õigused looduse rikkustele. Kus juhus ühele mu vendadest seda jagas, mida ta mulle andmata jättis, on mulle lubatud juhusele kaasa aidata. Sest algus ja ots, süüd ja surm on inimestel ühesugused, miks siis mitte ka see, mis nende vahele jääb?” (Kotzebue 1793: 296). Kuid enne kui keiserlikud maksukogujad kohale jõuavad, on röövlipalik oma võõrustaja näpunäited juba realiseerinud ning lossi oma bandega täielikult rüüstanud.

Oma rännuteel kohtub Hans noort kena tüdrukut, kelle nimi on Margarethe Hopsmann – öövahi tüdart, kes aeti teenistuskohalt minema, sest ta oli minetanud oma neitsikkuse. Nad hakkavad koos rändama ning peatselt on Gretchenil võimalus oma ihuga hoida Hansu sattumast vanglasse, kuhu üks saksa tragun teda tahab pista. Hans nimelt jutlustas külakõrtsis talupoegadele võõrandamatutest inimõigustest ning riigipöörde hädavajalikkusest. „Nii päästis kord Katariina Pruti jõel Peeter Suure oma kalleima varaga” (Kotzebue 1793: 312).¹⁶

Riigilinnas Hinzepunzis astub noorpaar arsti ja alkeemiku doktor Saturni teenistusse, kes tahab leiutada universaalset ravimit ning valmistab muuhulgas ka kulda. Hans aitab teda laboratooriumis ning Gretchen, keda Hans on esitlenud oma õena, teenib doktorit isiklikult, saades seepeale poja, kes ristitakse Theophrastus Paracelsuseks.¹⁷ Kuid esialgne harmoonia on petlik. Majaliste hulka kuuluvad mitte enam esimeses nooruses majapidajanna, doktori prullakas nõbu ning kärner; linnakirjutaja, „kaelasidemeta geenius”, tiirleb samuti majas. „Kurat Amor on kuri vaim, kes pistab kuninga rasva ja kerjuse konte, asub elama hüttidesse ja paleedesse, sealjuures tervituseks hüüdes: Tülid olgu teiega! Kui ta aga astub liitu vabadusekuradiga, ei jää tema eest kaitstuks ükski laboratoorium, ükski eremiidikong” (Kotzebue 1793: 322). Dr Saturnist saab kõigi tema majaliste ühise rollivahetuse tahtmatu tunnistaja ning teda tabab rabandus. Seega ei kuule ta enam, kui Hans talle „väga sõnaohtralt demonstreerib, et inimene olla vaba olemus, et kellelgi polevat õigust teist tolle vabaduses segada ning et see olevat sulaselge sekkumine võõrandamatutesse inimõigustesse, kui udusel sügisõhtul kolme armupaari pimestava laternaga valgustatakse” (Kotzebue 1793: 332). Seksuaalrevolutsioon ei osutu aga pikaajaliselt praktiseeritavaks. Pärast se-

¹⁶ Legendi kohaselt saavutati 1711. aastal soodne rahuleping, millega Pruti jõel Türgi vägede poolt sissepiiratud Vene väed pääsesid seeläbi, et tsaar Peeter I abikaasa ostis oma ehetega ära Türgi suurvesiiri. Et selline madalavõitu vihje hilisema tsaarinna Katariina I kohta trükki pääses, tõendab, et Vene tsensuur ei tegutsenud toona eriti karmilt.

¹⁷ Theophrastus Bombastus von Hohenheim, Paracelsuseks hüütud (1493–1541), arst, alkeemik, astroloog ja filosoof.

da kui doktorile on korraldatud peied – „saturnaalid” –, peab Hans võõra rahurikkujana oma koli kokku korjama. Gretchen võtab endale vabaduse jääda kärneri juurde.

Dr Saturni pärandi, tema universaalravimi ja muude rohtude toel saab Hansust nüüd otsitud tohter ning ta teenib palju raha. Residentsilinnas kohatab ta taas kord oma junkrut, kes on endale lõbutüdruku käest, kes vastasmajas toas number 9 ametit peab, fataalse kuluga haiguse hankinud. Peagi selgub, et tegu on Gretchen Hopsmanniga, kes on samuti riigilinna Hinzepunzi maha jätnud ning tulnud residentsi endale elatist otsima. Ta jutustab: „Siis ärkas minus järsku vabaduse õilis tunne, mis sa mu rinda olid istutanud. Asusin majja, kust sa mu leidsid. Seal nautisin ma oma vabadust selles, et ma teistega elunaudingut jagasin” (Kotzebue 1793: 345). Hans ravitseb edukalt junkrut ja nende ühist sõbratari, kes talle nüüd poeg Pelagiuse kingib.¹⁸ Kuid õnn ei kesta kaua. Kui mõned tema ravikuuridest on ebaõnnestunud, saadetakse Hans „privilegeerimata mõrtsukana” residentsilinnast välja; naise ja lapse jätab ta sinna maha.

Hansust saab nüüd rändav talurahvaarst, sest kui talupoegi surnuks ravitakse, ei juhtu arstiga midagi. Ühel päeval ei kohta ta kedagi muud kui eestlast Martinit, kes ongi Strassburgi parukategija ja tema junkru endine kutsariasemik, nüüd aga teeröövli ametit peab. „Sa näed minus, ütles Hans, vabaduseapostlit, saa mu jüngriks ning järgne mulle. – Vastupidi, kaasmaalane, järgne mulle, või ma kihutan sul kuuli läbi punase revolutsioonimütsi. – Pigem pähe, ütles Hans. – Ära ole narr, vastas Martin. Siin paremat kätt viib tee läbi tiheda võsa vabaduse maa-alusesse templisse. Seal leiad sa vabaduse preestri ning temast sõltub, kas sind ohverdatakse või pühitsetakse” (Kotzebue 1793: 355). Hoides püstolit Hansul ribide vahel, juhatab Martin oma vangi röövlikoopasse, kus ta kohtab sedasama röövlipealikku, kes ta Hurrlebuschi lossis korra juba paljaks röövis. Ka röövlipealiku pruut on talle tuttav. See on Gretchen Hopsmann.

Sellela lõpeb loo esimene osa. Nende juhtumuste õpetusiva kõlab järgmiselt: vabadusel pole abstraktse kategooriana inimese jaoks mingit väärtust, seda saab realiseerida vaid nende sotsiaalsete tingimuste raames, mis kindlustavad talle töö ja leiva. Ning seda on Pikk-Hansu jaoks tema Eesti kodumaa. Kotzebue satiirilist romaani ei suudetud mõista ning kritiseeriti teravalt, nii et kirjanik loobus juba valminud teise osa avaldamisest; selle käsikiri pole säilinud.

Kotzebue seisukohad ajalookirjutajana

Historiograafina käsitles Kotzebue eestlaste ajalugu uuesti. Tema teos „Preisimaa vanem ajalugu” („Preußens ältere Geschichte”, 1808) kujutab endast kriitilist seisukohavõttu Saksa Ordu suhtes. Teatud määral kirjutab Kotzebue sotsiaalajalugu, tema hinnangute mõõdupuuks ei ole mitte valitseja saavutatud sõjaline kuulsus, vaid teened oma alamate hea käekäigu eest hoolitsemisel. Sellest aspektist vaadelduna hindab ta positiivselt üksikuid ordu esindajaid, nagu kõrgmeister Winrich von Knieprode, ordu ennast peab aga despootlikuks organisatsiooniks ja võrdleb teda oma kaasaegse vastase,

¹⁸ Pelagius (360–420), briti munk ja askeet, Püha Augustinuse vastane.

türann Napoleoniga. „Seda kohutavat vaatemängu, mis hilisemal päeval kogu Euroopa on veriseid pisaraid nutma pannud, etendati kuue ja poole sajandi eest vaid selle ilusa maailmajao põhjaosas. Pisarad ja needmissõnad, mida hilisematel aegadel sageli üks isik, jumalate kohta pilkesõnu tarvitades, on oma pea kohale kogunud, jäid toona kõigi orduvendade vahel jagatud omandiks; need nimetasid end tollest ajast peale kangelasteks. Nagu talle, nii ei saanud ka ordule verisest võimust küllalt seni, kuni veel kas või üks paik ahelatest prii oli.” Ristiusustamises nägi Kotzebue, nagu enamik valgustuse vaimus kirjutavaid ajaloolasi, vallutuse ettekäänet.

Kotzebue käsitluses tuleb Preisimaal elanud paganlike preislaste asjatut võitlust ordu vastu näha sama positiivses võtmes kui šveitslaste vastupanu Habsburgidele, ning samamoodi tuleb vaadelda ka eestlaste vabadusvõitlust. „Eestimaa, kus elas soome sugu rahvas, kelle vallutused – kui nad veel mitte siin mail ei olnud – jäävad vanade, kirjavaeste aegade hämarusse, oli pääsenud mõõgavendade ikke alt vaid selleks, et ohtes kannatada Taanimaa asehaldurite oma. Tihti muutus see ohkamine väljakannatamatu rõhumise all valjuks nurinaks, lõpuks ahastuseks, ja mõeldes oma esivanemate vaprusel, haarasid eestlased relvade järele. Talupoegade vandenõu, mille salajas pidamine annab tunnistust vandenõulaste üksmeelest, puhkes 1343. aasta Püha Jüri ööl.” Tallinna piiras 10 000 talupoega, tapeti palju sakslasi – „nende türannliku upsakuse eest”, (Saksa) aadlile, nii seletasid talupojad, ei taha nad enam allutatud olla, pigem valivad nad surma. Kui piiramisrõngas linn orduvägede poolt vabastati, „surid nad kõik Tallinna müüride all, puruks lööduna võiduka ordumõõga poolt, mis nüüd paljastati kogu maa, ka mässust haaratud Saaremaa kohal”. Eestlaste alistamine oli seega lõpule viidud.

Lõpetuseks

Lõpetuseks tuleb konstateerida, et August von Kotzebue mõjutas Läänemereprovintides vastu võetud seadusreforme. Aastal 1805 kritiseeris ta enda asutatud ja Berliinis koos Garlieb Merkeliga välja antud ajalehes *Der Freymüthige* (Vabameelne) Eestimaa uut, 1804. aasta talurahvaseadust 21 punktis – ja seda võrdluses tema arvates talurahvasõbralikuma Liivimaa seadusevariandiga. Pärast seda, kui ta veel märtsis 1806 oli oma argumente põhimõtteliselt õigeteks pidanud, loobus ta vaid veidi aega hiljem, pärast vestlust endise rüütelkonna peamehe Gustav Heinrich von Rosenthaliga (1753–1829), täiesti oma seisukohtadest. Seni on seda peetud tõendiks Kotzebue puudulikust kindlameelsusest (Heeg 1996: 105–106; Kahk 1999: 127–128). Siiski tuleb meeles pidada, et vastupidisel juhul oleks ta Aleksander I allkirjutatud seadust avalikult kritiseerides – ja Vene riigiametnik olles – riskinud distsiplinaarkaristusega (Elias 2007: 217; 2011: 277–278). Tema argumendid võttis omaks ning esindas neid avalikult hilisem Tartu ülikooli rektor Johann Philipp Gustav Ewers (1779–1830). Tundub, et lõpuks avaldasid need valitsusele ka muljet, sest novembris 1808 konstateeris Kotzebue rahuloluga, et keiser oli Eestimaa talurahvaseadust Läänemereprovintside uue kindral-kuberneri, prints Georg von Oldenburgi (1784–1812) ärgitusel just selles suunas muutnud, nagu ta ajalehes *Der Freymüthige* seda oli ette pannud: „Need mõtteavaldused tekitasid tookord palju kisa, mind taheti kividega surnuks loo-

pida, ja nüüd – kuna keiser ise on need mõtted adopteerinud – nüüd ollakse vait” (Briefwechsel 1987: 173). See oli lõppeks ka tema teene, et reforme ei vaadeldud mitte lõpetatutena, vaid mõttevahetus nende üle jätkus. Kotzebue koges veel reformide teist faasi, mis tõi Eestimaa talupoegadele aastal 1816 pärisorjusest vabastamise, paraku aga ka 1804 kirjalikult kinnitatud maa osalise omandiõiguse kaotamise, ent teadaolevalt ta selle kohta enam seisukohta ei võtnud.

Mitte ainult kirjaniku ja ajaloolasena, vaid ka ajakirjanikuna vahendas Kotzebue positiivset kuvandit eestlastest ja eesti rahvast, ilmutades osavõtlikkust nende saatuse suhtes. Ka selles seoses kattub tema loomingu üldsünnitlus nende kirjatööde laadiga, mis on pühendatud eestlastele. Kuigi eestlaste teema ei hõlma mahuliselt just suurt osa Kotzebue kirjanduslikust ja historiograafilisest pärandist, võimaldavad toodud näited Kotzebued siiski estofiiliks nimetada. Ta ei olnud mitte üksnes saksakeelne literaat, kes enam-vähem juhuslikult osa oma eluaastaist Eestimaal veetis, vaid ka mees, kes siin kodunes ning maa sotsiaalpoliitiliste probleemide kohta korduvalt kriitiliselt sõna võttis. Kotzebue 250. sünniaastapäev annab põhjust seda kõike meelde tuletada.

Saksa keelest tõlkinud REET BENDER

Kirjandus

- Birgfeld, Johannes, Bohnengel, Julia, Kosenina, Alexander 2011. Kotzebues Dramen. Ein Lexikon. Hannover: Wehrhahn.
- Briefwechsel 1987 = Der Briefwechsel zwischen August von Kotzebue und Carl August Böttiger. Toim B. Maurach. Bern: Peter Lang.
- Elias, Otto-Heinrich 1998. Aufklärungsbedingte Wandlungen des wirtschaftlichen Denkens in Estland. – Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge, Bd. 7/1998, Heft 1. Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, lk 195–218.
- Elias, Otto-Heinrich 2000. Johann Friedrich Jürgens (1755–1829). Aufstieg und Fall eines Revaler Kaufmanns. – Vana Tallinn X (XIV). Toim R. Pullat. Tallinn: Estopol, lk 4–66.
- Elias, Otto-Heinrich 2007. August von Kotzebue kui poliitiline kirjanik. Tlk J. Undusk. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 203–221.
- Elias, Otto-Heinrich 2011. August von Kotzebue als politischer Dichter. – Baltische Literaturen in der Goethezeit. Toim H. Bosse, O.-H. Elias, T. Taterka. Würzburg: Königshausen & Neumann, lk 255–289.
- Hasselblatt, Cornelius 2006. Geschichte der estnischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Heeg, Jürgen 1996. Garlieb Merkel als Kritiker der livländischen Ständegesellschaft. Zur politischen Publizistik der napoleonischen Zeit in den Ostseeprovinzen Rußlands. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- [Hueck, Alexander von] 1841. Darstellung der landwirthschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig: Wigand.
- Kaeding, Peter 1985. August von Kotzebue. Auch ein deutsches Dichterleben. Berlin: Union.
- Kahk, Juhan 1973. Der Bauer in der Literatur und im wirklichen Leben. Die

- progressiven baltischen Publizisten an der Grenzscheide des 18. und 19. Jahrhunderts und ihr Held. – Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts. Toim D. Berindei jt. Köln–Wien: Böhlau Verlag, lk 351–365.
- K a h k, Juhan 1999. Bauer und Baron im Baltikum. Versuch einer historisch-phänomenologischen Studie zum Thema „Gutsherrschaft in den Ostseeprovinzen“. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda.
- K o t z e b u e, August von 1787. Schreiben des Herausgebers an den Verfasser der Phraseologie für Estland. – Geist und Herz, Bd. 3. Reval: Glehn, lk 207–213.
- K o t z e b u e, August von 1789. Die väterliche Erwartung. Eine ländliche Familien Scene in Ehstland, mit untermischten Gesängen vom Präsidenten v. Kotzebue in Musik gesetzt von Herrn Professor [Ernst August Wilhelm] Hoerschelmann. Reval: Iversen und Fehmer.
- K o t z e b u e, August von 1791. Meine Flucht nach Paris im Winter 1790. Für bekannte und unbekante Freunde geschrieben. Leipzig: Kummer.
- K o t z e b u e, August von 1793. Der lange Hans oder die Rechte des Menschen. Ein Freyheits-Roman. – A. von Kotzebue, Die jüngsten Kinder meiner Laune. Erster Theil. Leipzig: Kummer, lk 235–357.
- K o t z e b u e, August von 1808. Preußens ältere Geschichte. 1–4. Riga: Hartmann.
- K o t z e b u e, August von 1840. Theater. 1–40. Wien: Klang, Leipzig: Kummer.
- M e r k e l, Garlieb Helwig 1998. Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Toim Thomas Taterka. Wedemark: Hirschheydt.
- R o s e n, Elisabet [1910]. Rückblicke auf die Pflege der Schauspielkunst in Reval. Festschrift zur Eröffnung des neuen Theaters in Reval im September 1910. Reval–Melle (Hannover): F. E. Haag (Revaler Deutscher Theaterverein).
- R o s e n, Eugenius Baron 1877. Die sechs Decennien meines Lebens. Riga: Kymmel.
- S c h r ö t e r, Axel 2011. August von Kotzebue. Erfolgsautor zwischen Aufklärung, Klassik und Frühromantik. Weimar: Weimarer Verlagsgesellschaft.
- V a l g e m ä e, Mardi 1995. Language as Action. The Beginnings of Estonian Drama in the Context of Baltic-German Theater. – Bevölkerungsverschiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission 6). Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, lk 225–237.
- W i s t i n g h a u s e n, Henning von 1996. Die Kotzebue-Zeit in Reval im Spiegel des Romans „Dorothee und ihr Dichter“ von Theophile von Bodisco. – Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands. Ideologie und soziale Wirklichkeit. Toim O.-H. Elias jt. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 15.) Köln–Weimar–Wien: Böhlau, lk 255–304.

August von Kotzebue als Estophiler

Stichworte: Literatur der Aufklärung, Geschichtsbild der Aufklärung, Estophilie, Voltaire, Bauernbefreiung, Französische Revolution

Der Theaterdichter, Journalist und Historiker August von Kotzebue (1761–1819) hat immer wieder für längere Zeit in Estland gelebt, erst als Verwaltungsjurist in Reval, dann als Privatmann und Gutsbesitzer auf dem Land. Die Frage, wie er zu den Esten, der Urbevölkerung des Landes, und zu deren rechtlicher Stellung stand, wurde bisher nur unvollkommen beantwortet. Es war bekannt, dass er in der Operette „Die väterliche Erwartung“ zum ersten Mal estnische Bauern auf die Bühne gestellt und sie in ihrer Muttersprache hatte reden und singen lassen. Man wusste auch, dass er sich publizistisch mehrfach als Sympathisant der Bauernbefreiung geäußert hatte. Man kann noch andere seiner dramatischen Werke mit den sozialen Verhältnissen in den russischen Ostseeprovinzen in Verbindung bringen, etwa das Stück „Die Negersklaven“, das zwar in der Karibik spielt, in vielen Details aber auf Garlieb Merkels Standardwerk „Die Letten“ anspielt. Völlig unbeachtet blieb bisher, dass Kotzebue auf seine Reise in das revolutionäre Frankreich von 1790/91 einen Diener mitnahm und dass er diesen jungen Esten zur Hauptfigur des – leider nur teilweise veröffentlichten – satirischen Zeitromans „Der lange Hans“ machte, der als Parodie eines der berühmtesten Texte der Weltliteratur, nämlich des Romans „Candide“ von Voltaire, angesehen werden kann.

Kotzebues historische Arbeiten sind heute in Vergessenheit geraten. Darin vertrat er die Ansicht, die Urbevölkerung Estlands sei im Mittelalter von den deutschen Ordensrittern unterjocht worden; die Christianisierung der Esten könne diese Tatsache nicht rechtfertigen. Seine Briefe zeigen, dass der Dichter ein wohlwollender Gutsbesitzer war, der den Bauern seiner Landgüter das Leben möglichst zu erleichtern suchte. Betrachtet man die angeführten Äußerungen Kotzebues in seinem literarischen und autobiographischen Gesamtwerk, so rechtfertigen diese es durchaus, den Dichter als einen Estophilen zu bezeichnen.

Otto-Heinrich Elias (geb. 1932), Dr. phil., Geschäftsführer der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg i. R., heiner_elias@yahoo.de